

HISTORY OF PERSONIFICATION AND ARCHITECTURE OF SHEIKH ZAYNIDDIN AND SHEIKH KHOVANDI TOHUR SHRINES IN TASHKENT

Sanabar N. Djuraeva

doctor of history

State Museum of History of Uzbekistan

Tashkent, Uzbekistan

E-mail: sanabar.djuraeva@bk.ru

Umid M. Aminov

Deputy director of Vocational School No. 1

Yangiyol district, Tashkent region

Yangiyol, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Shosh, Tashkent, alloma, personification, monument, mausoleum, mosque, shrine, archeology, architecture, building, peshtoq, dome, saghana, grave, ganch, ceramic.

Received: 13.11.22

Accepted: 15.11.22

Published: 17.11.22

Abstract: The article describes the role of Tashkent (Shosh), the capital of Uzbekistan, in the world civilization, the contribution of scientists and scholars to the development of Islamic science, the construction of the city, mausoleum, mosque, socio-political, cultural and spiritual life. At the same time, the personification of the shrines of Sheikh Zayniddin and Sheikh Khovandi Tohur in Tashkent, the history of the architecture of the mausoleums where their ashes lie, and the attitude of the local population to them are described.

ТОШКЕНТДАГИ ШАЙХ ЗАЙНИДДИН ВА ШАЙХ ХОВАНДИ ТОХУР ЗИЁРАТГОҲЛАРИНИНГ ПЕРСОНИФИКАЦИЯСИ ВА АРХИТЕКТУРАСИ ТАРИХИ

Санабар Н. Джуроева

тарих фанлари доктори

ЎзФА Ўзбекистон тарихи давлат музейи

Тошкент, Ўзбекистон

E-mail: sanabar.djuraeva@bk.ru

Умид М. Аминов

1-сон касб-хунар мактаби директор ўринбосари

Тошкент вилояти Янгийўл тумани

Янгийўл, Ўзбекистон

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: Шош, Тошкент, аллома, персонификация, ёдгорлик, мақбара, масжид, зиёратгоҳ, археология, архитектура, бино, пештоқ, гумбаз, сағана, қабр, ганч, сопол.

Аннотация: Мақолада Ўзбекистон пойтахти бўлган Тошкент (Шош)нинг Жаҳон цивилизациясида тутган ўрни, олим уламоларининг ислом фани ривожига қўшган ҳиссаси, шаҳар, мақбара, масжид қурилиши, ижтимоий-сиёсий, маданий ва маънавий ҳаёти ёритилган. Шу билан бирга, Тошкентдаги Шайх Зайниддин ва Шайх Хованди Тохур зиёратгоҳлари персонификацияси, улар хоки ётган мақбараларнинг архитектураси тарихи, уларга маҳаллий аҳоли муносабати ҳақидаги тарихий тадқиқотлар баён қилинган

ИСТОРИЯ ПЕРСОНИФИКАЦИИ И АРХИТЕКТУРЫ ГРОБНИЦ ШЕЙХА ЗАЙНИДДИНА И ШЕЙХА ХОВАНДИ ТОХУРА В ТАШКЕНТЕ

Санабар Н. Джураева

доктор исторических наук

Государственный музей истории Узбекистана

Ташкент, Узбекистан

E-mail: sanabar.djuraeva@bk.ru

Умид М. Аминов

Заместитель директора ПТУ №1

Янгийский район, Ташкентская область

Янгий, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Шош, Ташкент, аллома, олицетворение, памятник, мавзолей, мечеть, святыня, археология, архитектура, здание, пештоқ, купол, сағана, могила, ганч, керамика.

Аннотация: В статье описывается роль Ташкента (Шоша), столицы Узбекистана, в мировой цивилизации, вклад ученых и ученых в развитие исламской науки, строительство города, мавзолея, мечети, общественно-политического, культурного и Духовная жизнь. При этом описывается олицетворение усыпальниц шейха Зайниддина и шейха Хованди Тохура в Ташкенте, история архитектуры мавзолеев, где покоится их прах, и отношение к ним местного населения.

КИРИШ

Чирчиқ дарёси ҳавзаси Ўрта Осиёнинг энг қадимги деҳқончилик ва шаҳар цивилизацияси ривожланган ҳудуди бўлган. Ҳозирги Тошкент воҳаси илк бор шу манзилда шаклланган. Олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, бундан 3000 йиллар олдин қадимги Шош ҳудудида илк бор деҳқончилик ривожланган. Шоштепа манзилгоҳларида чорвачилик, кейинчалик хунармандчилик вужудга келган. Мил. авв. I аср охири ва милодий I асрда Салор канали ёнида Мингўрик шаҳристони шаклланган. Милоднинг бошида Тошкент воҳаси Қанғ давлати маркази ҳисобланган. Милодий III асрда Шошда Чачаван давлати бўлган.

V асрда Чоч Қанғ давлатидан ажралиб, алоҳида давлат сифатида ривожланган. Кейин Эфталитлар томонидан босиб олинган. VI асрда унинг ўрниди Турк хоқонлиги пайдо бўлган [1].

АСОСИЙ ҚИСМ

VII-VIII асрларда Мингўрик пойтахт сифатида гуллаб-яшнаган. Шош зардуштийлик маркази бўлиб, воҳага Буюк ипак йўли орқали христианлик, буддавийлик, монийлик каби динлар ҳам кириб келган. IX-X асрлар араб манбаларида, Шош маркази Бинкент ҳақида сўз кетган [2]. X асрда Шош Сомонийлар, сўнгра Қорахонийлар давлати таркибига кирган ва у ерда ўзига хос ислом маданияти ва архитектураси ривожланган. Шошда ислом маданиятининг меъморий услуб ва намуналарини бирлаштирган масжидлар қурилиши ривожланган. Ўрта асрларда Шошга келган араб географлари Истахрий шаҳар қалъаси ёнида жомеъ масжиди ҳам бўлганини айтиб ўтган [3]. X-XI асрлардан бошлаб ислом илмлари ривожига катта ҳисса қўшган алломалар, авлиёлар, фақиҳлар, шайх ва имомлар қабрлари устига ўзига хос шарқ архитектураси услубида мақбаралар қурилган.

Марказий Осиёга ислом дини кириб келгач, Мовароуннаҳрнинг бошқа ҳудудлари каби Шошдан ҳам IX-XVI асрларда ислом дини, фани ва маданияти ривожини йўлида хизмат қилган Кулайб Шоший, Қафқол Шоший, Аҳмад Шоший, Шайх Хованди Тохур, Ҳожа Аҳрор, Сулаймон Банокатий, Баҳриддин Чочий, Алоий Шоший, Мирзо Муҳаммад Ҳайдар, Ҳофиз Кўҳакий, Жамшид Шоший, XVII-XIX асрларда Ибодулла Тошкандий, Ҳушқол Тошкандий, Фатҳий Тошкандий ва бошқа 100 га яқин алломаи фузалолар етишиб чиққан. Улардан кўпчилигининг номи зиёратгоҳлар билан боғлиқ.

Ўрта асрларда Шош ўзининг бой тарихи, ноёб маданий ва маънавий мероси, анъаналарига эга бўлиб, ўзига хос қурилиш услуби ва меъморчилиги ривожланган. Шаҳар тарихий ёдгорликларидан: Қафқол Шоший (X-XVI асрлар), Хўжа Аламбардор (X аср), Шайх Хованди Тохур (XV аср), Қалдирғочбий (XV аср), Юнусхон (XV аср) мақбаралари, Кўкалдош (XIV аср), Бароқхон (XV-XVI асрлар), Х. Абдулқосим (XIX аср) мадрасалари ҳозирги кунга қадар яхши сақланган. Шу билан бирга, Тошкентда Шибли ота, Занги ота, Сузук ота, Чўпон ота, Иброҳим ота, Саид ота, Ваққос ота, Қўйлик ота, Чилонзор ота, Яланғоч ота каби азиз авлиёлар номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар ҳам бор.

XII-XIV асрларда Мовароуннаҳрда сўфийлик тариқати ривожланган. Аҳмад Яссавий (XII аср)нинг “Яссавия”, Баҳовуддин Нақшбанд (XIV аср)нинг “Нақшбандия” тариқати вужудга келган. XII-XIII асрларда Тошкентда яшаб, фаолият кўрсатган Сухравардия тариқати вакили Шайх Зайниддин Куйи Орифонийни маҳаллий аҳоли ўзларига пир деб билишган. У аҳолини тўғри йўлга бошлаб, ислом илмларидан таълим берган, Тошкентнинг раванқ топишида хизмат қилган. Амир Темурнинг тасаввуф вакилларига ҳурмати баланд бўлиб, улуғ

шайх ва авлиёларга атаб мақбаралар қурдирган [4]. Зиёратгоҳлар учун вақфдан мулк ажратган [5]. Темурийларнинг ўзига хос ислом архитектураси ривожланган.

XIV-XVI асрларда қалъа деворлари мустаҳкам бўлган, Шош эса, хунармандчилик ва савдо маркази ҳисобланган. Регистон, масжид, мадраса, зиёратгоҳлар, ҳовуз, хаммом, карвонсаройлар қурилиши Нақшбандия сулуки шайхи Хожа Аҳрор Валий номи билан боғлиқ [6].

Шайх Зайниддин мақбараси (XIII-XIV асрлар). Тошкентдаги энг катта мақбаралардан бири бўлган Шайх Зайниддин зиёратгоҳи (XII-XIII асрлар) Шайхонтоҳур тумани, Кўкча маҳалласи, Уйғур кўчаси, Кўкча қабристонидagi бир тепалиқда жойлашган [7]. Шайх Абу Бакр Зайниддин Куйи Орифоний Тошкандий (1164-1259 йй.) ўз замонасининг мутасаввиғларидан, дин ва жамоат арбоби, шайх эди [8]. Отаси Шаҳобуддин Умар Саҳравардий (1144-1234 йй.) таниқли мутасаввиғ, суҳравардия тариқати асосчиси, Боғдодда шайхлар шайхи бўлган. У Ироқнинг Хоразмдаги элчиси сифатида фаолият юритган. Шаҳобуддин Умар Суҳравардийнинг асл қабри Ироқнинг Боғдод шаҳрида бўлиб, Қашқадарё вилояти Ғузор туманида Мири Жанда номи билан аталувчи зиёратгоҳи ҳам мавжуд. Ўғли Зайниддин диний уламо сифатида Тошкентга юборилган [9]. Шайх Зайниддин бобо ҳозирги Кўкча даҳасида ҳаёт кечирган ва тасаввуф илми билан шуғулланган.

Шайх Зайниддин бобо мутасаввуф сифатида Тошкент, балки Мовароуннаҳрда таниқли бўлиб, манбаларда: “сайидларнинг улуғи ва шариф кишиларнинг кароматлиси ва буюғи”, “Орифларнинг кутби” ва “ишончли раҳномоси” деб таърифларган [10]. У киши тасаввуфчи олим сифатида халққа илм-маърифат тарқатган. Этемас Эшон, шайх Нуриддин Басир [11], Бобойи Обрез, Шайх Умар Боғистоний каби шогирдларни камолотга етказган [12].

Шайх Зайниддин бободан бизгача ҳеч қандай асар етиб келмаган. Фақат унинг халқ ёдида қолган ёрқин хотиралари, авлодлари ҳоқиқатан мақбара моддий мерос сифатида сақланиб қолган. Амир Темур 1391-1392 ва 1402 йилларда Шайх Зайниддин бобо мақбарасини зиёрат қилган [13]. Хожа Аҳрор Валий Шайх Зайниддин бобо қабри зиёратига кеча ва кундуз боришини айтган. Маҳдуми Аъзам Даҳбедий ҳам ўз вақтида ушбу табарруқ мазорни зиёрат қилганлар [14]. XX асрнинг 40 йилларида Узкомстарис ташкилоти Тошкентнинг баъзи ёдгорликларини ўрганиб, реставрация ишларини бошлаган. Жумладан, САГУнинг “Ўрта Осиё археология” кафедраси тадқиқотчилари М.Е.Массон, М.Г.Смирнов ва В.А. Левина-Булатова 1950-1960 йилларда Шайх Зайниддин ёдгорлиги археологияси, архиртектуравий қурилиш услуби, таъмирланиш жараёнлари, тарихи бўйича илмий тадқиқотлар олиб борган. Тадқиқотларга кўра, мақбара қурилиши XI асрга оид. Мақбаранинг девори остидан чортоқ харобалари топилган. Унинг қурилиш тарихи XIX асрларгача шаклланган [15]. Ёнида чиллахона ҳам бўлиб, пайдо бўлиш даври Ўрта Осиёга араблар кириб келгандан кейинги

даврга тўғри келади [16]. О.Турсунов ва С.Азизовнинг тадқиқотларига кўра, чиллахона астрономик объект бўлган [17]. Амир Темур XIV асрда ана шу чортоқ пойдевори устига Шайх Зайниддин бобо мақбарасини бунёд этган. Ёдгорликнинг асосий фасади жануби-шарққа қаратилган. Мақбара тўртбурчак тархли (16×18м), баландлиги 20,7 м, 26×25×6 см ўлчамли ғиштлардан қурилган. Гумбаз 24×24×5 см ўлчамдаги кичик плиткали пишган ғиштдан терилган. Бинонинг ҳамма томонлари пештоқли. Мақбара марказида Шайх Зайниддин сағанаси, ёни ва бурчакларида бошқа қабрлар, эшикдан киришда ўнг ва чап томондаги кичкина хоналарда шогирдларининг қabri бор. Баъзи қабрлар 24×24,5×5 см ўлчамдаги ғиштдан ишланган сағанадир. Мақбара тепасида дарчали минорачаси ҳам бўлган. XVI асрда мақбара қайта қурилган. 1868-1969 йилларда мақбара яқинида масжид қурилган. Мақбара 1920-1921 йилларда қайта таъмирланган. Эски ғиштлири янги ғиштлар (26×12×6 см) билан алмаштирилиб, гумбази квадрат (24×24×5 см) ғиштдан терилган [18]. 1950 йиллардаги тадқиқотларга кўра, мақбара деворида оқ бўёқдан миёлика ва мазойика услубида ишланган гул плиткалар топилган. Демак, мақбаранинг ҳозирги биноси XIX аср охири ва XX аср бошида қайта таъмирланган.

Мақбара ёнидаги чиллахона икки қисмдан: ер ости ва ер усти хоналаридан иборат. Устки хона тўғри саккиз қиррали бўлиб, усти гумбаз билан ёпилган. Гумбазнинг юқори нуқтасида диаметри 97 сантиметрли доира шаклида тешик бор. Бинонинг умимий 7 баландлиги саҳндан шифтнинг юқори нуқтасигача 583 сантиметр. Тенг томонли саккиз бурчак полнинг диагонали 515 сантиметр, томонлари эса 236 сантиметрдан. Ер остидаги хона ер устидаги хонанинг кичрайтирилган нусхаси бўлиб, баландлиги 230 сантиметр. Ер ости хонанинг шифтидаги тешик кесик конус шаклида, юқори асосининг диагонали 30 сантиметр, пасткисиники 15 сантиметр; ён томонлари эса 28 сантиметрга тенг. Бу тешик пол проекциясига нисбатан шимол томон 166 сантиметрга сурилган. Бунда кесик конус ўқи ер устидаги хонанинг шифтидаги доира шаклидаги тешик марказига йўналган. Ҳар икки тешик марказидан ўтадиган чизик жойнинг меридиан текислигида ётади [19]. Чиллаxonанинг конструкцияси турли астрономик масалаларни ҳал этиш, жумладан баҳорги тенгкунликни, ёзги қуёш турғунлигини; экватор текислигининг эллиптика текислигига оғиш бурчагини; қуёш авжга чиққан туш пайтини ва сутка соатларини; кузатиш жойи кенглигини ва бошқа нарсаларни аниқлашга имкон бўлган. XIX аср охирларида мақбара атрофида тобутхона, ошхона, айвонли масжид, чортоқ ҳамда XII-XIII асрларга оид энг қадимги иншоат: ер ости чиллаxonаси сақланиб қолган.

Шайх Зайниддин бобо авлодлари “Шайх Зайниддин бува” қабристонини деб аталувчи зиёратгоҳ маскани яқинида яшаб келган. Шоир Хислат, академик Жорулла Файзуллаев, ёзувчи Нажибулло Ҳабибуллаев, навоийшунос олим Ҳамид Сулаймон ва бошқалар ушбу шажара вакиллари дир [20].

Жабай ота (1643-1725) зиёратгоҳи. Шайхонтоҳур тумани Кўкча маҳалласидаги Шайх Зайниддин қабристонига киришда, чап томонда XVII-XVIII асрда яшаб фаолият кўрсатган, ўз замонасининг етук алломаси, Қозибек ўғли Жабай авлиёнинг ҳам қabri бор. Отаси Қозибек илмли киши бўлиб, XVII асрда Тошкент ҳокими қўлида нуфузли лавозимда ишлаган [21]. Ривоятларга кўра, Жабай ота Сирдарё бўйида таваллуд топган экан. Отаси Қозибек кўпгина илмлардан хабардор бўлиб, нотиклик илмини мукаммал эгаллаган. Ўша даврдаги Тошкент ҳокими Қозибек отани Кўқон хони ҳузурига кетаётган элчиларга бошлиқ қилиб жўнатган. Ўғли Жабай отасига билдирмай карвонга эргашган. Қозибек ўғлининг карвонга эргшиб келаётганини Кўқонга кириш вақтида билган. Кўқон хонининг тушида элчиларга қўшилиб ёш авлиё ҳам келганлиги, қулоғида кесиги борлиги аён бўлган. Хон эрталаб туриб, элчиларни қабул қилган ва улар орасидаги ёш болани ёнига бориб, қулоғида кесиги борлигини кўрган. Бола билан ёнма-ён ўтириб, узоқ суҳбат қурган. Элчилар билан болани бир неча кун меҳмон қилиб, отасига Жабайни ўқитиб, олим қилишини қаттиқ тайинлаган. Юртига қайтгач, Қозибек ота Жабайни ўқитиб, олим қилган. Қозибек ўғли Жабай ота йиллар ўтиб, ўз замонасининг алломаси бўлиб танилган.

Алихонтўра Соғуний (1885-1976 йй.). Кўкчадаги Шайх Зайниддин қабристонига дин ва давлат арбоби, таржимон Алихонтўра Соғуний ҳам мангу кўним топган. Алихонтўра Соғуний 1885 йил 21 март куни Қирғизистоннинг Тўқмоқ шаҳрида ўзбек оиласида туғилган. Тахаллуси туғилган жойи Баласоғун номи билан боғлиқ. Отаси Шокирхон Тўра асли андижонлик бўлиб, насл-насаби олийнасаб диний арбобларга бориб тақалган. Манбаларда келтирилишича, Алихонтўра Соғуний 1905-1915 йилларда Мадина шаҳри ва Жиддада, Бухоро мадрасаларида ислом илмларини ўрганган. Шу билан бирга, шарқ табобатидан ҳам таҳсил олган. Чор Россиясининг ерли аҳолини мардикорликка олиш сиёсатига қарши чиққанлиги учун подшо махфий полицияси таъқибида бўлиб, 1916 йилда Қашқар (Хитой)га кетган. Омма орасида хуррият учун кураш ғояларини илгари сурганлиги сабабли, Хитой маъмурияти томонидан 1937 йил умрбод қамоққа олиниб, 1941 йилда озод қилинган. 1944 йилда Хитойда ташкил топган Шарқий Туркистон Жумҳурияти Муваққат инқилобий ҳукумати раиси этиб тайинланган. Алихонтўра Соғунийнинг 1946 йилдан ижодий фаолияти бошланган. Унинг “Тарихи Муҳаммадий” [22], “Шифо ул-илал”, “Девони Соғуний” каби китоблари бор. Алихонтўра Соғуний Аҳмад Донишнинг “Наводур ул-вақое”, Дарвиш Али Чангийнинг “Мусика рисоласи” ҳамда “Темур тузуклари” [23]ни таржима қилган. “Тарихи Муҳаммадий” китоби муаллиф вафотидан кейин – 1991, 1997 йилларда икки қисмли китоб бўлиб нашрдан чиққан. У умрининг охиригача Тошкентда яшаган. 1976 йил 28 февралда Тошкентда вафот этган ва Кўкчадаги Шайх Зайниддин қабристонига дафн этилган [24]. Мустақиллик йилларида Алихонтўра Соғунийнинг хотирасини абадийлаштириш учун Тошкентнинг Яккасарой

туманидаги ўрта мактабга, Чилонзор туманидаги маҳаллага, Шайхонтохур туманидаги кўчага номи берилган.

Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф (1952-2015 йй.). Шайх Зайниддин қабристонида етук аллома Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф (1952-2015) ҳам дафн этилган. Муфассир, факих, мутафаккир, зоҳид Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф 1952 йил 15 апрелда Андижон вилоятида таваллуд топган. 1969 йил Булокбоши туманида ўрта мактабни тугатгач, 1970-1973 йилларда Бухоро Мир Араб мадрасаси, 1973-1975 йилларда Имом Бухорий номидаги Тошкент ислом институти (Олий Маҳад)ни тамомлаган. 1976-1980 йилларда Ливиянинг Триполи шаҳрида “Исломиё даъват факультети” номли дорилфунунни муваффақиятли тамомлаган. 1981-1989 йилларда Имом Бухорий номли Тошкент ислом институтида турли лавозимларда фаолият кўрсатиб, талабаларга тавсир, хадис, улуми Қуръон, ақида фанларидан дарс берган. 1989 йилда Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний идораси муфтийси бўлган. 1993 йилда муфтийлик лавозимидан истеъфога чиққан. 1991-1993 йилларда “Тавсири ҳилол”, “Поклик иймондандир”, 1992 йилда “Иймон”, “Шоядки такводор бўлсак”, 1997 йили “Ислом мусаффолиги йўлида” номли китоблари нашрдан чиққан. Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф 2001-2015 йилларда кенг миқёсида илмий фаолият олиб бориб, 40дан ошиқ китоблар, овозли ва тасвири ёзувларда илмий суҳбатлар, халқаро интернет саҳифаларида 25000дан ортиқ турли мавзуларда чиқиши билан халқнинг диний саводи ошишига, соф исломни англашга улкан ҳисса қўшган [25]. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф ўз замонасида ислом оламининг йирик намоёниси, улкан арбоб, мустақил Ўзбекистоннинг биринчи муфтийси, кўплаб диний ташкилотлар, халқаро илмий муассасалар аъзоси сифатида ҳалқимизнинг диний раҳномоси бўлган. У 2015 йил 10 март куни вафот этган ва Кўкча маҳалласидаги Шайх Зайниддин қабристонида киришда ўнг томонга дафн этилган.

Шайх Хованди Тоҳур зиёратгоҳи (XV-XIX асрлар). Биринчи таълим ва тарбияни отаси Шайх Умар Боғистонийдан, сўнгра Туркистонда Аҳмад Яссавий авлодларидан бўлган Тегиз Шайхдан олган [26]. Бухорода машҳур олимлар билан мулоқотда бўлиб, Хожаган тариқатини чуқур ўрганган, таниқли мутасаввиф бўлиб етишган, наср ва назмда ҳам ижод қилган. Нақшбандия тариқати пешвоси Хожа Аҳрор Валий Шайх Хованд Тоҳурнинг авлодидир[27].

Шайх Хованд Тоҳур ислом арконлари, шариат ва тариқат билимдони, мутасаввиф сифатида ислом илмлари ривожига ҳисса қўшган. Ислом олами, Марказий Осиё ва қўшни давлатларда ҳам ўзига хос мавқега эга бўлган. Шайх Хованди Тоҳур ўз ибратли ҳаёти давомида бир қатор асарлар ҳам яратган:

“Рисола дар масойили шариат ва тариқат” (“Шариат ва тариқат масалалари ҳақидаги рисола”);

“Рисолаи даҳ шарт” (“Ўнта шарт ҳақида рисола”);

“Рисола дар аркони ислом” (“Ислом арконлари ҳақида рисола”);

“Рисола дар одоби тариқат” (“Тариқат одоби ҳақида рисола”) каби асарлари нодир манба ҳисобланган [28].

Манбаларга кўра, Хожа Аҳрор Валий XV аср ўргаларида Шайх Хованд Таҳур қабри устига мақбара қурдирган. Кейинчалик мақбара хароба ҳолига тушиб, ҳозирги ҳолати 1892 йилларда тошкентлик усталар томонидан қайта тикланган[29]. Ёдгорлик ҳақида маълумотлар М.Е. Массон, Г.А. Пугаченкова, Т.Г. Смирнов тадқиқотларида келтирилган. Мақбара зиёратхона ва гўрхонадан иборат. Унда бино юзасидан сал чиқиб турувчи пештоқи бор. Хоналар гумбазлар билан ёпилган. Гўрхона гумбази кўшқават бўлиб, 12 қиррали асосга ўрнатилган. Зиёратхона меъморчилиги ўзига хос бўлиб, хонақоҳ 8 равоқдан иборат. Мақбара юпқа чорси (25×26×5-6 см) пишиқ ғиштдан терилган. Ўлчами (4,2×41 м. Зиёратхона гумбазининг баландлиги 12,8 метр бўлган [30]. Муҳаммад Солиҳ ўзининг “Тарихи жадидаи Тошканд” асарида: “Бу қабристонда кўзга кўринарли мақбаралардан бири Шайх Хованди Тоҳур мақбараси эди. Мақбара даҳанинг марказида жойлашган. Мусулмонқул Қипчоқ (1842-1852 йилларда Қўқон хонининг лашкарбошиси) замонида Нурмуҳаммад Қипчоқ Қушбеги томонидан қайта тикланган эди. Мақбаранинг шимол томонидан Шайхонтоҳур ариғи оқар эди. Сув бўйида беш юз эллик бир туп чинор бўлган” деб таърифлайди [31]. Кейинчалик Шайх Хованди Тоҳур мақбараси атрофида чиллаҳона, ғарбий томонида Юнусхон мақбараси (XVаср), шу билан бирга, қабристонда Қалдирғочбий мақбаралари ташкил топган [32]. Мақбарада Шайх Хованди Тоҳур ва унинг Довуд исмли ўғли ҳамда XIX асрнинг бошида вафот этган Тошкент ҳокими Юнусхўжа ва унинг ўғли Тошкентнинг сўнгги ҳокими Султонхўжа ҳам дафн этилган. Юнусхўжа Шайх Хованди Тоҳур авлодларидан бўлган [33]. Шайх Хованди Тоҳур мажмуаси атрофидаги қабристон бундан 600 йил олдин шаклланган. Юнусхон масжиди олдидаги майдонда жума номозидан кейин, ҳайит кунлари халқ сайллари ўтказилган. Уч масжид биноти, минора, Эшонқули Додхў мадрасаси ҳам бўлган. Эшонқули додхў мадрасаси Тошкент ҳокимининг лашкарбошиси Бекирбегининг ўғли томонидан XIX асрнинг 40 йилларида қурилган ва унинг номи билан аталган. 1884 йил рус-тузем мактаби бўлган. Шўролар даврида киностудия сифатида фойдаланилган. 1964 йилда бутунлай бузиб ташланган [34]. 1924 йилги шаҳарнинг янги режаси асосида Шайхонтоҳур қабристони атрофида янги бинолар қад кўтара бошлаган [35].

XX аср бошида Тошкент меъморий ёдгорликлари ичида Шайхонтоҳур зиёратгоҳи алоҳида ўрин тутган. Шайхонтоҳур шаҳарнинг энг гавжум ва файзли жойларидан бири бўлиб, бу ерда бир неча меъморий обидалар, шифобахш булоқли Лангар ҳовузи, савдо расталари ўрин олган. Зиёратгоҳ Ҳайит ва Наврўз байрамларида халқ сайли бўладиган ва омма

тўпланадиган жойга айланган. Кейинчалик ушбу зиёратгоҳ 1924 йили ёпиб қўйилган [36]. Мажмуа ўтмишдан ҳозирги кунгача тасаввуф вакили номи билан боғлиқ зиёратгоҳдир. Қадимда байрамларда бу жой сайлгоҳга айланиб кетган.

Қалдирғочбий мақбараси (XV аср). Қалдирғочбий мақбараси (XV аср) Шайх Хованди Тохур мижмуаси таркибида бўлиб, унинг шимолий томонида жойлашган. Мақбара қачон ва ким томонидан қурилганлиги, у ерда ким дафн этилганлиги номаълум. Ҳофиз Таниш Бухорийнинг “Абдуллонома” асарида келтиришича, Қалдирғочбий Муғулистон ҳукмдорларидан бири бўлиб, насаби Хожа Аҳрор Валийга келиб тақалади [37]. Қалдирғочбий мақбараси бўйича XX асрнинг 50-70 йилларида Т.Г. Смирнова ва Г.М. Пугаченкова тадқиқот ишларини олиб борган.

Олиб борилган археологик тадқиқотлар мақбарани XIV асрга тегишли эканлигини кўрсатади[38].

Мақбарага жанубий томондаги эшик орқали кирилган. Меъморий объект пишиқ ғиштдан (25×25×5 см) чортоқ тархли (9,48×9,48 м), бир хонали (тархи 6×6), кўшқават гумбазли қилиб қурилган. 12 қиррали ташқи кўлоҳсиман чўққи гумбази (3×3 м) пишиқ ғиштдан ганч қоришмасида терилган [39]. Ўрта Осиё меъморий ёдгорликлари интерерида гулли безакдан анча кенг фойдаланилган. Бу ҳолатни Қалдирғочбий мақбараси деворларида XV асрга оид безаклар мисолида кўриш мумкин. Хонанинг ички деворлари феруза рангли мойли бўёқ билан бўялган. Оқ рангли ганч безаклар билан безатилган. Улар геометрик орнамент[40], тўтбурчак, саккиз қиррали юлдузча ва чўзинчоқ ленталар, гуллар, поя, ўсимлик барглари, ўнгга ва чапга эгилувчан шохлар кўринишидаги шаклларга эга[41].

1930 йилларда мақбара биносидан турли мақсадларда фойдаланилган. Натижада нақшинкор арабий ёзувли мрамартош чиқариб ташланган. Шу билан бирга, қимматбаҳо маълумот изсиз йўқолган. 1966 йилда мақбара зилзила туфайли қаттиқ шикастланган [42]. 1970 йилда ташқи гумбази таъмирланган. 1972 йилда мақбарада қазил ишлари амалга оширилган. Қазил вақтида оқ сирли, ҳалқасимон патнисли, нақшли сопол идишлар топилган. Мақбарада 1982 йилнинг биринчи чорагида таъмирлаш ишлари олиб борилган [43].

Юнусхон мақбараси (XV аср). Шайх Хованди Тохур мақбарасининг шимоли-ғарбий томонида Юнусхон мақбараси (XV аср) жойлашган. Юнусхон (1415-1487 йй.) Тошкент ҳокими бўлиб, Мўғулистон хони Вайсхоннинг ўғлидир. У Бобурнинг онаси Қутлуғ Нигорхонимнинг отаси. Юнусхон Хуросонда Шарафуддин Али Яздийдан таълим олган. Устози вафотидан сўнг Ироқ, Эронда таҳсилни давом эттирган. Шерозда “Уста Юнус” номини олган. У Абу Саидни топшириғи билан Жетикент, Фарғона ва Еттисув ҳудудларини бошқарган. 1462 йилда акаси Эсон Буғахоннинг ўлиmidан сўнг Мўғулистон тахтига ўтирган. Тахт учун курашлар натижасида у қийин аҳволда қолган. Хожа Аҳрор Валийнинг аралашуви

билан Тошкент шаҳри ва вилояти ҳокими этиб тайинланган. Юнусхон Тошкентга ҳокимлик даврида шаҳарда ободончилик, қурилиш ишларини олиб борган. Масжид, мадрасалар, кўпгина иншоотлар қурдирган. 1487 йилда Юнусхон вафот этгач, ўрнига ўғли Султон Маҳмудхон ўтирган [44].

Юнусхоннинг кизи Хўб Нигорхонимнинг ўғли Муҳаммад Ҳайдар Тошкентда туғилган [45]. У Қашқар ва Кашмирда бобурийлар номидан ҳукмронлик қилган. Муҳаммад Ҳайдар қариндоши Бобурга ўхшаб, “Бобурнома”нинг давоми сифатида ёзган “Тарихи Рашидий” (XVI аср) китобини бобоси Юнусхонга бағишлаган. Юнусхон мақбараси (XV аср) Шайх Хованди Тохур мажмуаси таркибида бўлиб, ташқи кўриниши ва қурилиши жиҳатидан алоҳида ажралиб туради. Тошкент ҳокими Юнусхонга атаб кичик ўғли Султон Аҳмадхон (Олачахон) 1487-1502 йилларда 6 таноб ерга саккиз қиррали ва гумбазли қилиб, пишиқ ғишт ва тошдан ноёб, ўзига хос услубга эга бўлган мақбара қурдирган [46].

Мақбара чорсу шаклидаги залдан иборат. Кириш қисмининг икки ёнида қўш қаватли, 235×235 см ли ўлчамда квадрат шаклидаги ҳужралар жойлашган. Олд томонда баланд пештоқ, ёғоч ва ганчдан ишланган панжара, ёғоч ўймакор эшик ўрнатилган. Пештоқ квадрат ва тўртбурчак панноларга бўлиб чиқилган. Мақбара гумбази кесишган ровоқлар устига ўрнатилган бўлиб, ички ва ташқи гумбаздан иборат. Ташқи гумбазнинг фақат саккиз қиррали асоси қолган. Мақбарага безак берилмаган. Аммо гумбазнинг ички томонида безаклар бор. Шарқий ва ғарбий деворда тешиқлар билан деразалар қўйилган. Мақбара ғарбий қисмининг жанубий томонида ердан 32 см чуқурликда 25×25×5 см.ли оч рангдаги квадрат ғиштдан қурилган йўл топилган. Ҳофиз Таниш Бухорий ўзининг “Абдуллонома” асарида ўша давр меъморий ёдгорликлари қатори Юнусхон ва унинг мақбараси ҳақида ҳам келтириб ўтган [47]. Мақбаранинг 1829-1930 йиллардаги zilzila туфайли гумбази емирилиб тушган. 1859 йилда гумбаз қайта тикланган. Қабристон ҳудуди махсус ҳужжатлар билан расмийлаштирилган [48]. 1584 йилда мақбаранинг пештоғи тепаси, 1902-1912 йилларда томи таъмирланган [49].

Совет йилларида 1936 йилда мақбаранинг жанубий ва шарқий томонида ўрганиш, ўлчаш ишлари олиб борилган. 1942 йилда САГУнинг “Ўрта Осиё археология” кафедраси мудири М.Е. Массон ва Г.А. Пугаченкова мақбарада ўлчаш ва экспертиза ишларини амалга оширган. Унга кўра: объект атрофида қадимда боғ ва мулклар бўлганлиги аниқланган. Мақбарадан қазилган вақтида одам суяклари топилган. Ёдгорлик қурилиши XV асрга тегишли деб кўрсатилган. [50]. 1947 йилда Н. Флавиский, 1962 йилда ЎзФА тарих ва археология институти олимлари, 1967 йилда меъмор Н.Кузьмина, А.Акименко, 1970 йилда Г.А. Пугаченкова, В.М. Филиманов тадқиқот ишларини олиб [51]. Унда мақбаранинг 1 қават қисми геометрик таҳлили амалга оширилган. Мақбара 1933 йилда ҳамда 1965 йилда Тошкент zilzilасидан бир йил олдин таъмирланган. 1966 йилдаги zilzilадан кейин асосий фасаднинг иккала томони

жиддий шикастланган. Гумбазларида ёриқлар пайдо бўлган [52]. 1970-80 йилларда қисман, мустақилликдан кейин тўлиқ таъмирланган.

Шайхонтоҳур қабристони атрофида масжид ва мадрасалар ҳам жойлашган. Масалан, Эшонқули додхоҳ мадрасаси, Юнусхон масжиди ва мадрасасини айтиш мумкин. Юнусхон масжиди олдидаги майдонда ҳар жума номозидан сўнг, ҳайит кунларида халқ сайиллари бўлган. Бу ерда яна савдо расталари, чойхона ва ошхоналар ҳам ишлаб турган [53]. XV-XVI асрларда Тошкентда қурилиш ишлари авж олган. Турли ҳашаматли бинолар, мақбара, масжид мадрасалар, ҳовузлар, хаммомлар қурилган. Шулардан бири пишиқ ғишт ва тошдан барпо этилган Юнусхон мақбараси бўлиб, ўрта асрлардан бизгача етиб келган ислом меъморчилигининг ноёб қурилиш объектидир. Шу билан бирга, Юнусхон мақбараси жойлашган Шайх Хованди Тоҳур мажмуаси ҳам ҳозирги кунгача ўз ҳолатини сақлаб, моддий меросимиз сифатида шаҳар кўркига кўрк қўшмоқди.

ХУЛОСА

Хуллас, IX-XIX асрлар давомида Тошкентда яшаб, фаолият кўрсатган олиму уламолар, тасаввуф вакиллари, маҳаллий пирлар номи билан боғлиқ зиёратгоҳ, қадамжолар, масжид ва мадрасалар тарихи шаклланган. Тошкент тарихи, шаҳар қурилиши, мақбара, масжид, мадрасалари, аҳоли турмуш тарзи, зиёратгоҳларга муносабатини ўрганиш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан биридир. Ҳозирги кунда туризм соҳаси жаҳон давлатларида устувор соҳага айланди. XXI асрда Янги Ўзбекистонда Туризм соҳасининг “Зиёратгоҳлар тарихи”, “Зиёрат туризми” деб номланган яна бир муҳим тармоғи вужудга келди. Шу муносабат билан мазкур мақолада Тошкент зиёратгоҳлари тарихини ўрганиш асносида Шайх Зайниддин ва Шайх Хованди Тоҳур зиёратгоҳлари тарихи, персонификацияси, улар хоки ётган мақбараларнинг архитектураси тарихи, тарихшунослиги қўлёзма, архив материаллари, хорижий ва маҳаллий адабиётлар, дала тадқиқотлари асносида ёритилган бўлиб, бугунги кунда юртимиз маънавий ва моддий меросини кўрсатиш мақсадида зиёратгоҳларга хорижий ҳамда маҳаллий зиёратчиларни кенг жалб қилиш олдимизда турган муҳим вазифадир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Муҳаммаджонов А. Қадимги Тошкент (тарихий ва археологик лавҳалар). – Тошкент: "Фан", 1988. – Б.15-26.
2. Массон М.Е. Прошлое Ташкента. Известия АН УзССР, № 2.– Ташкент, 1954.-С.110.
3. Ал-Истаҳрий. Китаб мамалик вал масалик, М.: J. De Goije. Leiden. 1913.
4. Муҳамедов Н. Ўрта асрларда Шош воҳаси олимларининг ислом маданияти ва илм-фанига қўшган ҳиссаси.Тарих фан.доктор...дис. – Тошкент, 2011.-26. Тошкент ислом маданияти гавҳари. –Тошкент, 2007. – Б.16-22.

5. Амир Темур. Темур Тузуклари. Китобни нашрга тайёрловчи: Раҳимов Ж.. – Тошкент: "Shodlik nashriyoti", 2018. Б –137.
6. Самаркандкие документы XV-XVI вв. Факсимиле, критический текст, перевод, введение, примечания. Указатели Чехович О. Д.. М., 1974. 359 б.
7. Дала тадқиқотлари. Тошкент шаҳри Шайхонтоҳур тумани Кўкча маҳалласи, 2022 йил 17 июль
8. Муҳамедов Н.А. Ўрта асрларда Шош воҳаси олимларининг ислом маданияти ва илм-фанига қўшган ҳиссаси: тарих фан. доктор... дис. – Тошкент, 2019. 336 б.
9. Эргашов А. Мири Жанда ота мажмуаси. – Тошкент: "Qaqnus media" нашриёти, 2019. – Б.19-21.
10. Муҳамедов Н.А. Шош воҳаси олимларининг Марказий Осиё илм-фани ва маданиятида тугган ўрни. – Тошкент, "Movaqoufnahr" нашриёти, 2019. – Б. 29.
11. Қаранг: Аҳмад ибн Маҳмуд Бухорий. Тарихи муллазода (Бухоро мазорлари зикри). Абу Тохирхўжа Самаркандий. Самария (Самарқанд мазорлари зикри). Форс тилидан Воҳидов Ш., Аминов Б. таржимаси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. – Б. 138.
12. Фахруддин Али Сафий. Рашохоту айнил ҳаёт ("Обиҳаёт томчилари"). Таржимон: Домла Худойберган ибн Бердимухаммад (1940 йил). Нашрга тайёрловчилар: Ҳасаний М., Умрзоқ Б.. – Тошкент: Абу райҳон Беруний номидаги тиббиёт нашриёти, 2004. - Б.270-276. Обидов А., Бобохонов Ж. Тариқат силсиласининг олтин занжири. - Тошкент: "Navro‘z" нашриёти, 2018.- Б. 33.
13. Ислом энциклопедияси. – Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" давлат илмий нашриёти, 2017. – Б. 179.
14. Фахруддин Али Сафий. Рашохоту айнил ҳаёт. ("Обиҳаёт томчилари"). Таржимон: Домла Худойберган ибн Бердимухаммад (1940 йил). Нашрга тайёрловчилар: Ҳасаний М., Умрзоқ Б.. – Тошкент: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2004. – Б. 290-292.
15. Маданий мерос агентлиги архиви: Т-1106 фонд, 36-иш, 7-5 варақлар.
16. Левина В.А., Булатова. К. истории мавзолея Зейниддина. Архитектурное наследие Узбекистана. Тўплам. – Тошкент: Саънатшунослик институти, 1960. – Б. 74-84.
17. Турсунов О.С., Азимов С.Х. Астрономический инструмент раннего средневековья в центре Ташкента //Историко-астрономические исследования вып. XXV. Москва: Наука, 2000. - С 56-60. Azizov S., Tursunov O.S. Journal for the history of astronomy. Volume 33 Part I, February 2002, No.110. A Medieval Observational Instrument in Tashkent.
18. Маданий мерос агентлиги архиви: Т-1106 фонд, 36-иш, 7-10 варақлар.
19. Азизов С. Тошкент шаҳри Шайх Зайниддин мажмуасидаги чиллахонанинг фойдаланиши хусусида // "Ўзбекистон пойтахти Тошкент 2200 ёшда" мавзусидаги халқаро

илмий конференция материаллари. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси "Фан" нашриёти, 2009. – Б. 250-251.

20. Озод Мўъмин Хўжа.Шайх Зайниддин Тошкандий – олим ва валий (1164-1259). – Тошкент: "Mavqouunnahr" нашриёти, 2018. – Б.124.

21. Муҳаммадкаримов А., Обидов А., Искандаров З. Тошкентнинг табаррук зиёратгоҳлари. Тошкент: "Navroz" нашриёти, 2016. – Б. 84-85

22. Алихонтўра Соғуний. Тарихи Муҳаммадий. – Тошкент: "Munir" нашриёти, 2021.720 б.

23. Темур Тузуклари. Таржимон Алихонтўра Соғуний. Тошкент: "Yoshlar" нашриёти, 2018.185 б.

24. Алихонтўра Соғуний (1885-1976). - www.ziyouz. uz.13.11.2015. Шокиров Қ. Икки Туркистон ғурури (1992). -www.ziyouz.uz.28.02.2014. Муҳаммадкаримов А., Обидов А., Искандаров З. Тошкентнинг табаррук зиёратгоҳлари. – Тошкент: "Navroz" нашриёти, 2016. – Б. 123-127.

25. Arboblar. uz.

26. Муҳаммедов Н.А. Шош воҳаси олимларининг Марказий Осиё илм-фани ва маданиятида тутган ўрни. – Тошкент: "Mavqouunnahr", нашриёти, 2019. – Б. 136-137

27. Фахруддин Али Сафий. Рашахоту айнил ҳаёт.("Обихаёт томчилари"). Таржимон: Домла Худойберган ибн Бердимухаммад (1940 йил). Нашрга тайёрловчилар: Ҳасаний М., Умрзоқ Б.. – Тошкент: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2004. – Б. 272-274.

28. Маҳмуд Ҳасаний., Қиличова К. Шайх Хованди Тахур. – Т.: 2004

29. Маданий мерос агентлиги архиви: Т-7324, 3-38 иш, 7 варақ.

30. Ислом энциклопедияси. – Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" давлат илмий нашриёти, 2017. – Б. 563-564.

31. Ўринбоев А., Бўриев О. Тошкент Муҳаммад Солиҳ тавсифида. – Т: ЎзССР "ФАН" нашриёти, 1983. – Б. 36.

32. Муҳаммадкаримов А. Тошкентнома. – Тошкент: "Янги аср авлоди", 2009. – Б. 84.

33. Муҳаммедов Н. Шош воҳаси олимларининг Марказий Осиё илм-фани ва маданиятида тутган ўрни. – Тошкент: "Mavqouunnahr" нашриёти, 2011. – Б. 144.

34. Массон М.Е. Прошлое Ташкента. Известия АН Уз ССР, №2. – Ташкент, 1954. – С. 122.

35. Одилов А.А. Тошкент меъморий ёдгорликлари тарихидан // "Ўзбекистон пойтахти Тошкент 2200 ёшда" мавзусидаги халқаро илмий конференция материаллари. Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси "Фан" нашриёти, 2009. – Б. 248.

36. Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома. – Тошкент, 1966.1 жилд. – Б.347.

37. Пугаченкова Г.А. Мавзолей Калдиргачбия. Известия Академии Наук Казахской ССР Алма-Ата, 1950.вып. 2.Серия архитектурная. – С. 94.

38. Смирнова Т.Г. Архитектура мавзолеев город Ташкента. Гл. Ш. – С. 1-2.
39. Ремпель Л.И. Архитектурный орнамент Узбекистана. Ташкент, 1961. – С.183.
40. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Выдающиеся памятники изобразительного искусства Узбекистана. – Ташкент, 1960. – С. 121.
41. Мухаммадкаримов А. Тошкентнома. –Тошкент: "Янги аср авлоди", 2009. – Б. 89.
42. Маданий мерос агентлиги архиви: Т-3473,А-62.3-12-варақлар. 28.6.1972.
43. Мухаммадкаримов А. Тошкентнома. – Тошкент: "Янги аср авлоди", 2009. – Б. 88.
44. Мукминова Р. Тўрт аср олдинги Тошкент. Тошкент: Ўз ССР "Фан" нашриёти, 1984.Б. 27.
45. Ўринбоев А. Бўриев О. Тошкент Мухаммад Солиҳ тавсифида. – Т: ЎзССР "ФАН" нашриёти, 1983. – Б. 36.
46. Маданий мерос агентлиги архиви: Т-3436, К-89.1-5 варақлар.Мухаммадкаримов А., Обидов А., Искандаров З. Тошкентнинг табаррук зиёратгоҳлари. – Тошкент: "Navroz" нашриёти, 2016. – Б. 77.
47. Ўринбоев А. Бўриев О. Тошкент Мухаммад Солиҳ тавсифида. Т: ЎзССР "ФАН" нашриёти, 1983.Б. 37.
48. Мухаммадкаримов А., Обидов А., Искандаров З. Тошкентнинг табаррук зиёратгоҳлари. – Тошкент: "Navroz" нашриёти, 2016. – Б. 77.
49. Альхамова З. А., Литвинский Б. А.Историка-архиологического изучения мавзолея Юнусхана в Ташкенте. Труды САГУ, вып. – Ташкент, 1953. – С. 171-180.
50. Маданий мерос агентлиги архиви: Т-3434,К89.1-15 варақлар.
51. Маданий мерос агентлиги архиви: Т-3300,Р-82.2-10 варақлар.
52. Ўринбоев А. Бўриев О. Тошкент Мухаммад Солиҳ тавсифида. – Т: ЎзССР "ФАН" нашриёти, 1983. – Б. 37.